

Світлана ПОТАПЕНКО
(Київ, Україна)

Чолобитні – джерело з історії козацької старшини Слобідської України

Процедура підготовки. У діловодній практиці Московської держави (пізніше – Російській імперії) чолобитні були формою подачі прохання чи скарги на ім'я правителя [3]. Відповідно до указу Петра I від 5 листопада 1723 р. «О форме суда» чолобитні слід було «писати пунктами, так чисто, дабы что писано в одном пункте, в другом того не было» [9, с. 147]. Крім того, чолобитні мали бути оформлені на особливому сорті паперу – «гербовому» [19, с. 462].

Підготовка чолобитних була звичною діловодною практикою канцелярій Слобідської України другої половини XVIII ст. Ці документи перебували в діловодному обігу Бригадної канцелярії Слобідських полків та підпорядкованих їй Ізюмської, Острогозької, Охтирської, Сумської і Харківської полкових канцелярій.

Подання чолобитної до відповідної полкової канцелярії запускало процедури надання уряду або відставки від уряду полкових і сотенних старшин Слобідських козацьких полків. Наступним етапом була атестація відповідного старшини у полковій канцелярії [11, с. 68].

Атестацію як обов'язкову складову механізму ротації старшинського корпусу Слобідських полків запровадили іменним указом Анни Іоанівни від 7 червня 1733 р. [10, с. 159]. Суть атестації полягала в тому, що всі представники старшинської верхівки полку підтверджували свою згоду з призначенням на уряд або відставкою того чи іншого старшини. Це рішення оформляли у вигляді «атестату», який засвідчували всі старшини полку власноручними підписами. Якщо мова йшла про відставку, то своє засвідчення стану здоров'я особи подавав і лікар [2, с. 25–26]. Потім у полковій канцелярії складали відповідне «донесення» і надсилали до бригадира. Якщо атестували до відставки, атестований мав особисто з'явитися до бригадира «на смотр». Далі документи над-

ходили до начальника Української дєвізії і звідти – до Військової колегії. Рішення останньої проходило зворотній шлях до полкової канцелярії. Такі пропозиції з полків по кожному з атєстованих надходили до Військової колегії упродовж цілого року.

Відповідно до розпоряджень сенатора, члена Військової колегії, генерал-аншефа Олександра Борисовича Бутурліна, виданих протягом 1757–1758 рр., механізми ротації старшинського корпусу Слобідських козацьких полків було підпорядковано «єдиновременному порядку» [2, с. 16–22]. Головним нововведенням стало те, що один раз на рік, восени, кожна слобідська полкова канцелярія мала інформувати Військову колегію про особовий склад старшини, підпрапорних і канцеляристів відповідного полку та про усі зміни, що в цьому складі відбулися або планувалися. У Військовій колегії так само одноразово розглядало всі запропоновані зміни та виносило рішення. Персональний склад старшини, підпрапорних і канцеляристів полку фіксували «Щорічні списки» («єдиновременные списки»), а дані про атєстованих на уряди і призначених до відставки – окремі відомості [2, с. 26]. «Єдиновременный порядок» включив у себе атєстацію як обов'язкову складову процедури призначення на уряди і відставки старшин, яка відтепер відбувалася один раз на рік у полковій канцелярії під час підготовки «Щорічних списків». Відтак свої функції зберегла й подача чолобитних, яка припала на вересень-жовтень.

Оригінали чолобитних, підготовлені в Охтирській, Острогоській, Ізюмській та Сумській полкових канцеляріях у 1763–1764 рр., компактно відклалися у справах № 83 і № 95 фонду Бригадної канцелярії Слобідських полків Центрального державного історичного архіву в м. Києві [17, арк. 46–77 зв.; 18, арк. 3–4 зв., 36–107 зв., 156 зв.–180, 200–266], а копії з окремих чолобитних, укладених у Харківській полковій канцелярії, зберігаються серед матеріалів справи № 17 цього ж фонду [15, арк. 4–15 зв., 150–152]. Окремі чолобитні відклалися також в інших справах фондів слобідських полкових та Бригадної канцелярій [13, арк. 27–27 зв.; 14, арк. 68–68 зв., 85–85 зв.].

Суто діловий аспект підготовки чолобитної полягав у наступному. Текст документа писали писарчуки зі штату полкової канцелярії. Сам «чолобитчик» лише підтверджував висловлене ним прохання і засвідчував інформацію документа формулою «К сей челобитной руку приложил [...]». Полковий писар проставляв дату подання документа до полкової канцелярії вгорі лицьової сторони першого аркуша – «Подана [...] дня [...] году» [17, арк. 71–74].

У початковому протоколі чолобитної всі слова інскрипції писали великими літерами: «ВСЕПРЕСВЕТЛЕЙШАЯ, ДЕРЖАВНЕЙШАЯ, ВЕЛИКАЯ ИМПЕРАТРИЦА ЕКАТЕРИНА АЛЕКСЕЕВНА, САМОДЕРЖЦА ВСЕРОССИЙСКАЯ, ГОСУДАРЫНЯ ВСЕМИЛОСТИВЕЙШАЯ». Адресант використовував формулу «бьет челом», яку продовжувало «а в чем мое прошение, тому следуют пункты». У кількох окремих «пунктах» (як правило, трьох-чотирьох абзацах) викладали обставини справи: інформацію про «службу» та підстави прохання. Назвавши це прохання, «чолобитчик» просив «учинить милостивое рассмотрение». У наступній формулі це повторювалося: «ВСЕМИЛОСТИВЕЙШАЯ ГОСУДАРЫНЯ, прошу ВАШЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА о сем моем челобите решение учинить». Особливістю кінцевого протоколу цього виду документів було обов'язкове зазначення того, хто його безпосередньо писав: після формули «К поданию надлежит в [...] полковой канцелярии» за допомогою формули «Челобитную писал [...]» зазначалися ім'я і прізвище (а той по батькові через формулу «син») відповідного службовця полкової канцелярії [там само].

Серед інших документів оригінали чолобитних вирізняються каліграфічним письмом, майже повною відсутністю виправлень, доброю прописаністю слів, а значить, і читабельністю. Зазвичай, зміст викладено на одному-двох половинних аркушах, як на лицьових, так і зворотних сторонах. Опрацьовані документи відповідають прийнятим у діловодстві Російської імперії вимогам щодо оформлення чолобитних [4, с.28, 30; 19, с.462]. Ці документи підготовлено на «гербовому» папері (на світлі на папері проглядається філігрань із зображенням двоголового орла та літерним написом «гербовая бумага»), лицьову сторону кожного половинного аркуша в правому верхньому куточку проштемпельовано зразком штемпеля 1757 р. [17, арк. 55–55 зв., 58–59, 60–60 зв.].

Інформативні можливості. Як складові процедури ротації старшинського корпусу Слобідських козацьких полків чолобитні вміщують вкрай важливу інформацію про представників місцевого старшинського середовища та службовців полкових канцелярій. Проілюструємо інформативні можливості джерела кількома прикладами.

По-перше, у своїх чолобитних старшини традиційно покликалися на «заслуги» предків та власне сумлінне несення служби як підстави для позитивного вирішення їхнього прохання.

Приміром, вільшанський сотник Іван Якович Ковалевський у першому ж «пункті» поданої до Харківської полкової канцелярії в 1761 р. чолобитної вказував наступне:

«С начала поселения Слободских полков прадед меня именованного Семен Ковалевский вышел с Полской области под всевысочайшую предков Вашего императорского величества державу в Харьковский полк и населил в том полку многие местечка; и как выше помянуто, прадед, так дед и отец мой всевысочайшим предкам Вашего императорского величества служили в Харьковском полку полковыми и сотенными старшинами многие года и бывали во многих походах на приступах, штурмах, акциях и атаках, и в других от полку командициях, и ту службу исправляли верно, радительно и беспорочно» [14, арк. 68].

Ковалевські – знана старшинська родина Харківського полку [5, с.51, 104; 6, с.61, 64, 82–85; 12, с. 111–137]. Згадуваний у чолобитній засновник роду Семен Григорович Ковалевський був реальною особою, служив вільшанським сотником у 1680–1681 рр. і за переказами дійсно заснував слободу Вільшану [6, с.83; 12, с.111–112]. Його син Василь, вільшанський сотник у 1688–1718 рр., також служив полковим обозним у Харківському полку десь у 1706–1720-х рр., а в 1720 р. був наказним полковником у тому ж полку [7, с.91–92]. Син Василя Яків урядовав у тій же Вільшанській сотні у 1710-х рр., коли батько фактично керував Харківським полком [7, с.85]. Як бачимо, наведені Іваном Яковичем у його чолобитній дані відповідали дійсності.

Про «заслуги» Ковалевських згадував у своїй чолобитній з проханням про відставку в 1757 р. ще один представник цього роду – харківський полковий обозний Іван Васильович:

«С прошлых давних лет дед [Семен Григорович. – *С.П.*] и отец мой [Василь Семенович. – *С.П.*], пришед под высокую Вашего императорского величества предков державу из Полской области, служили в Харьковском полку разными старшинами, а по них и я именованный с 708 году подпрапорным, с 714 – сотником, с 733 – полковым асаулом, а с 738 году и по ныне – полковым обозным [...] без малейшаго порока» [13, арк.27].

Зауважимо, що цитований щойно уривок уміщує важливі дані до історії групи підпрапорних – слобідського аналогу значковим товаришам Гетьманщини [1, с.38–39; 5, с.106–109; 6, с.90–96]. Оформлення цієї групи урядовців у Слобідських козацьких полках припадає на перші два десятиліття XVIII ст., проте інформація якраз про цей, початковий, етап функціонування уряду вкрай обмежена. У підготовленому слобідськими полковими канцеляріями в 1732 р. «Екстракте о Слободских полках»

із цього приводу зазначається лише, що «подпрапорные учреждены в разных годах с 714 году из старшинских детей, которые наперед сего назывались полковыми казаками» [8, с.150]. Тому згадка про те, що Іван Васильович Ковалевський служив підпрапорним з 1708 р. (поруч з такими ж даними про ізюмського обозного Андрія Самборського, вміщеними в послужному списку останнього [2, с.213]), є свідченнями того, що поданий в «Екстратке» 1714 р. слід сприймати як певну орієнтовну дату, а не як точку відліку історії уряду підпрапорних у Слобідських козацьких полках.

Представник ще однієї старшинської родини Слобожанщини – Куколевських – сотник Андрій Максимович, навпаки, про «заслуги» предків у своїй чолобитній, поданий до Острогозької полкової канцелярії в 1764 р., зовсім не згадував [18, арк. 200–200 зв.]. Натомість у першому пункті було стисло викладено дані про службу самого «чолобитчика»:

«В службе Вашего императорского величества в Острогожском полку состоял я с 748 году козаком, 753 – подпрапорным, а в н[ы]нешнем чину нахожусь с 760 году и, будучи с полком на Крымской степе у закрытия украинских городов, тож в Бахмуте – у содержания караулов и разъездов, и во многих командирациях, и посылках, исправлял с неусыпным усердием, верно и добропорядочно, без всякого порока» [18, арк. 200].

Другий пункт інформував про підстави до бажаної відставки:

«За приключившеюся ж мне внутренною и головою болезнию более года стражду, и пользованием многих лекарей ни малой свободы не имею, и час от часу боль в голове и внутре усиливаетца, за чем и службу продолжать в крайнем несостоянии» [18, арк. 200].

Те, що «оной Куколевской находится в немалой болезни», і «оныя скорби застарелые и вылечити трудно, и так в военной и в гражданской службе ея императорского величества быть неспособен», окремим атестатом засвідчив острогозький міський лікар Петро Шмаль [18, арк.202]. Сумлінність сотника у виконанні службових обов'язків та наявність підстав до його відставки було підтверджено атестатом тогочасного керівництва Острогозького полку [18, арк. 203 зв.].

По-друге, в чолобитних знаходимо відомості про соціальне походження і стратегії кар'єрного зростання «нижчих» службовців Слобідських полкових канцелярій (канцеляристів, канцелярських писарів

Світлана ПОТАПЕНКО. Чолобитні – джерело з історії козацької старшини...

і писців), більшість з яких була вихідцями із нестаршинських кіл [11, с. 75–78]. Така інформація зрідка «виринає» на сторінках джерел, але є важливою з огляду на той факт, що канцелярська служба від найнижчих посад (писарчуків) була чи не єдино можливим способом для вихідців із нестаршинських прошарків слобідського соціуму (нащадків козаків, духівництва, міщанства, селянства) досягти високих полкових урядів [11, с.73]. Окрім того, дані чолобитних підтверджують, що в родинях службовців полкових канцелярій канцелярська служба ставала своєрідною сімейною традицією: на зміну батькам чи братам, які служили канцеляристами або полковими писарями, до тих же установ приходили їхні сини і брати [11, с.78]. Інформація чолобитних також дозволяє чіткіше окреслити коло обов'язків цих службовців.

Приміром, штатний канцелярист Сумської полкової канцелярії Остап Биковцев у чолобитній, поданій до цієї установи в 1763 р., досить розлого виклав власну «службову біографію». Виявляється, О. Биковцев служив у Сумській полковій канцелярії «у письменных дел» з 1730 р. і при цьому як писарчук брав участь у роботі різноманітних комісій (під час перепису слобожан Михайлом Хрущовим у 1732 р., в Комісії влаштування Слобідських полків у 1741–1743 рр., у слідчих комісіях генерал-майора Якова Фролова-Багреєва у 1747–1748 рр. та бригадира Степана Ушакова в 1754 р.) [17, арк. 71–74]. О. Биковцев скаржився, що

«протчие ж канцелярские служители и другие сумские жители, гораздо моложе меня службою, награждены для постройки лавок местами, а другим и из лесных дачь к поселению хуторов даны места ж; я ж, хотя просил самого малого к постройки дворишка, но и того не дано» [17, арк. 74].

Тож, «чолобитчик» просив

«о увольнении [...] за приключившеюся [...] ныне болезнию от канцелярской службы, а за долговременную большую против протчих, хотя и внутреннюю, службу о награждении достойного чина». Водночас О. Биковцев нагадував про двох своїх синів, з яких «старшей канцелярист Данило да меньшей – Степан, кои [...] издавна при той службе [канцелярській. – *С.П.*] находятца» [17, арк. 74зв.].

Справді, Степан і Данило Биковцеви служили на той час у Сумській полковій канцелярії штатним канцеляристом та писарчуком відповідно [2, с.11–12].

Штатний канцелярист Охтирської полкової канцелярії Олександр Єфим'єв у своїй чолобитній зазначав, що

«с прошлого 744 году ноября 20 дня за долговременно продолжаемые в Ахтырском полку умершего отца моего полкового писаря Степана Ефимьева службы рассмотрением бывшего тогда полкового командира [Ивана Лесевицкого. – С.Л.] определен я, вишемьянованный, в полковую канцелярию канцелярским писарем, в коей должности состоял по 750 год [...]», потім був підвищений до канцеляриста, в 1751 р. «для исправления таковых же письменных дел направлен был в канцелярию умершего бригадира Василия Капнистова [...], а оттоль по прибытии находился при полковой канцелярии для правления канцелярской должности и был при крепостном сборе чрез два года беспорочно» [18, арк.7–27зв.]. О. Єфим'єв просив відставити його від служби, адже «приключившаяся мне ломотная болезнь так усилилась, что едва ходить могу, и в ножных жилах немалое всегда бывает трясение, а к тому, чрез двадцать лет находясь при письменных делах, мало вижу» [18, арк. 27 зв.].

Про відставку від посади штатного канцеляриста Острогозької полкової канцелярії і від виконання обов'язків острогозького полкового писаря в 1764 р. просив Федір Колтунов [18, арк.262–262 зв.]. У своїй чолобитній Ф. Колтунов повідомляв:

«Служил я, низайший, с прошлого 751 году июля с 2 в Острогожском полку действительным козаком и был в 753 при Бригадной Слободских канцелярии для письменных дел и ис того времени при полковой канцелярии безотлучно, в 757-м определен канцелярским писарем, в 758-м произведен канцеляристом, [...] положенные на мне разные дела исправлял добropорядочно, с прилежным и неусыпным радением и трудом, без всякого порока и подозрения, [...] а в 763 году маяя з 20 числа по отрешении учрежденно [...] о Слободских полках комиссиею полковых писарей, в должности оной находясь по днесь, производства по делам чинил с таким усердием, как верному Вашего императорского величества рабу и подданному принадлежит» [18, арк. 262 зв.].

При цьому, Ф. Колтунов зазначав, що «будучи в таких службах и трудах, не имея против протчих награждения, остаюсь в крайней обиде» і просив надати йому у відставку уряд полкового ротмістра [18, арк. 262 зв.]. З відомості про канцелярських службовців Острогозької

Світлана ПОТАПЕНКО. Чолобитні – джерело з історії козацької старшини...

полкової канцелярії за вересень 1762 р. дізнаємося, що Ф. Колтунов дійсно був вихідцем із козаків («из казацких детей») [11, с. 81].

По-третє, завдяки прикінцевій формулі «челобитную писал [...]» можна ідентифікувати почерки писарчуків, які служили в полкових канцеляриях і безпосередньо писали документи.

Зокрема, в Сумській полковій канцелярії такими службовцями були юнаки Михайло фон Філерс (син сотника Новоменської сотні Сумського полку Кіндрата фон Філерса) та згаданий Степан Биковцев [2, с.11]. На чолобитних, підготовлених цими особами, зустрічаємо написи «подканцелярист Михаила фон Филерс» та «сумской житель Степан Быковцов» відповідно [2, с.11].

Чолобитні, підготовлені в Охтирській полковій канцелярії у 1764 р., як видно з відповідних формул, «писал оной же канцлярии писец Иван Иванов сын Малченков» [18, арк. 4 зв., 38 зв.], також «Ахтырского полку местечка Красного Кута житель Андрей Иванов сын Порохнин» [18, арк. 41зв.] і «Ахтырского полку подпрапорной Григорий Осипов сын Ионин» [18, арк. 69зв.]. А згадуваний вище канцелярист Олександр Єфим'єв сам «челобитную писал и подписался» [18, арк. 28].

В Ізюмській полковій канцелярії чолобитні писали «Изюмской канцелярии канцелярист Алексей Васильев сын Аврамов» [18, арк.157, 162 зв.], «оной канцелярии канцелярской писарь Демьян Антонов сын Гришков» [18, арк. 158 зв.] та «Изюмского полку местечка Сватовой Лучки житель Осип Кошинский» [18, арк.168 зв.]. Згадані юнаки Олексій Аврамов і Дем'ян Гришков були вихідцями з козаків і служили в Ізюмській полковій канцелярії, перший – з 1757 р., а другий – з 1762 р. [11, с. 90, 92].

В Острогозькій полковій канцелярії чолобитні писали «оной же канцелярии писец Андрей Бутков» [18, арк.200, 249 зв.], «оной канцелярии писец Алексей Демьянов сын Бутков» [18, арк. 204 зв.] (або ж «острогожской житель Алексей Демьянов сын Бутков» [18, арк. 231 зв.]), «оной же канцелярии писец Андрей Павлов сын Фирсов» [18, арк. 233 зв.]. Андрій Бутков був сином полкового осавула Федора Буткова і на 1764 р. мав десь 12 років [2, с. 323], а Олексій Фирсов походив із козаків і на 1764 р. мав близько 20 років [11, с. 82].

Таким чином, чолобитні є важливим джерелом з історії козацької старшини Слобідської України. Ці документи вміщують інформацію біографічного, генеалогічного, просопографічного характеру про представників слобідського старшинського середовища та службовців місцевих полкових канцелярій.

Джерела та література

1. *Апанович О. М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. – Дніпропетровськ, 2004.
2. Еліта Слобідської України. Списки козацької старшини 60-х рр. XVIII ст. /Передм., упоряд. С. Потапенко. – К., Х., 2008.
3. История развития Российского делопроизводства: [По материалам учебника «Организация работы с документами» В. А. Кудряев и др. – Москва: ИНФРА-М, 1998.] [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.pseudology.org/Documets/Deloproizvodstvo.htm>
4. *Клеников С.А.* Филиграни на бумаге русского производства XVIII – начала XX века. – М., 1978.
5. *Маслійчук В.Л.* Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. – Х., 2003.
6. *Маслійчук В.Л.* Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. – Х., 2007.
7. *Маслійчук В.Л.* Козацька старшина Харківського слобідського полку 1654–1706 рр. – Х., 1999.
8. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI–XVIII столетии / Сост. *Д.И. Багалей.* – Х., 1890. – Т. 2.
9. О форме суда // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. 7. – С. 147–150.
10. О числе подпомощников у разных чинов Слободских полков, о жалованьи полковым и прочим служителям и о назначении суммы на содержание полковых канцелярий; о дополнительном постановлении к указу, данному от 10 апреля 1733 на имя генерал-адъютанта князя Шаховского касательно размещения в Слободские полки определенного числа казаков // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. 9. – С. 154–159.
11. *Потапенко С.П.* Службовці полкових канцелярій Слобідської України першої половини 1760-х років: чисельність, персональний і соціальний склад, родинні зв'язки // Наукові записки. Праці молодих вчених та аспірантів. – К., 2008. – Вип.16. – С. 66–97.
12. *Филарет [Гумилевский Д. Г.].* Уезды Харьковской и Валковской // *Его же.* Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Х., 1859. – Отд. 2.
13. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (*далі* – ЦДІАК України). – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 394.
14. ЦДІАК України. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 511.
15. ЦДІАК України. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 17.
16. ЦДІАК України. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 7.

Світлана ПОТАПЕНКО. Чолобитні – джерело з історії козацької старшини...

17. ЦДІАК України. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 83.

18. ЦДІАК України. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 95.

19. *Черепнин Л. В.* Русская палеография. – М., 1956.

Світлана Потапенко (*Київ, Україна*) **Чолобитні – джерело з історії козацької старшини Слобідської України**

У статті приділено увагу аналізу інформативних можливостей чолобитних як джерела з історії козацької старшини Слобідської України. Чолобитні вміщують важливі й часом унікальні відомості про походження старшинських родів Слобожанщини; біографічні дані про старшин та їхніх предків; інформацію просопографічного характеру щодо служби старшин. Розглянуто дані чолобитних стосовно “нижчих” службовців Слобідських полкових канцелярій (канцеляристів, канцелярських писарів, писців), які дозволяють з’ясувати походження та кар’єрні стратегії цих службовців.

Ключові слова: Слобідська Україна, козацька старшина, чолобитна, полкова канцелярія

Светлана Потапенко (*Киев, Украина*) **Челобитные – источник по истории казацкой старшины Слободской Украины**

В статье рассмотрены информационные возможности челобитных как источника по истории казацкой старшины Слободской Украины. Челобитные содержат важные и иногда уникальные данные о происхождении старшинских родов Слобожанщины; биографические данные о старшинах и их предках; информацию просопографического характера о службе старшин. Данные челобитных о “низших” служащих Слободских полковых канцелярий (канцеляристах, канцелярских писарях, писцах), которые позволяют выяснить происхождение и карьерные стратегии этих категорий служащих.

Ключевые слова: Слободская Украина, казацкая старшина, челобитная, полковая канцелярия

Svitlana Potapenko (*Kyiv, Ukraine*) **Petitions («Cholobytni») as Sources on the History of Slobidska Ukraine’s Cossack – Starshyna (Senior Officers)**

A purpose of the paper is to analyze informational capabilities of petitions («cholobytni») as sources on the history of Slobidska Ukraine Cossack Starshyna (Senior Officers). Petitions contain important and sometimes quite unique genealogical information about Cossack Officers’ families, facts from Cossack Officers’ biographies and prosopographic data on them. It is also emphasized that petitions include valuable information about staff of chancelleries of Slobidska Ukraine Cossack regiments’.

Key words: Slobidska Ukraine, Cossack officers, petition («cholobytna»)